

Жамалов Қ., Шынтаева Н.С.
**Қазақстандағы діни сенімнің
ұштасқан ұғымдары**

Адамдар әрқашан қоғамдық өмірдің парасатқа сай келетін түрлерін іздестіреді. Бұл өмірде кездесетін зұлымдық деген не, одан қалай сақтануға болады деген тәрізді сұрақтар шешімін іздеуге алып келеді. Ғасырлар қойнауынан жеткен рухани ұстанымдар қазақ ойшылдарының әлеуметтік проблемаларды дін және білімге сүйеніп шешуге талпынғанын көрсетеді. Қазақ халқының рухани өмірі, тіршілігі, тұрмыс салты, дәстүрлері ауыз әдебиетінен көрінісін тапты. Олар шаруашылық және әлеуметтік өмір ерекшеліктерінен туындаған сұрақтар шешімін іздестіруге мәжбүр болды. Осыдан Ғаламның мәні, жаратылыс және жаратылыстан тыс әлемдердің өзара қатынасы, заттар әлемі мен денесіз рухтар әлемі, жердегі адам тағдырын шешетін Тәңірінің орны туралы сұрақтарды ой елегінен өткізу сұранысы туындайды. Тәңіріге сенімнің күшті болғаны сонша, көшпенділер ежелгі замандардан өмірлік мәні бар сұрақтар: өзекті өртеген жоқшылық, жұт жылдары мен болашаққа деген үмітін, бақытты болашағын Тәңірімен байланыстырады. Осыған орай мақалада рухани, адами рухани қызметтің өзекті жақтары қарастырылады.

Түйін сөздер: имандылық, кісілік, қанағат, адамгершілік тәрбиесі, көшпенді өмір салты, Тәңірі, халықтық сенім сипаты, ағартушылық, руханият, интеллект, құлықтылық, дүниетанымдық көзқарас.

Zhamalov K., Shyntayeva N.S.
**About the continuity of religious
concepts of Kazakh people**

People are always searching for rational forms of organization of social life. Thoughts on given question made us to search the answer to the question, why there is evil and how to get rid of it? And the most gifted representatives of Kazakh nation connected the solution of given question with religion and education. The spiritual world of Kazakh people was deeply reflected in poetry. Everything was reflected in poetry: the way of life, habits and morals, rituals, customs and traditions of nomadic nation. The features of economic and social life were forced to search for the answers to burning questions of social system. They provided food for the thought of universe essence, the ratio of natural and supernatural world, the corporeal world of things and incorporeal world of spirits and the role of Tengri in fate decision of earthly man. The cult of Tengri was so strong that from ancient times nomads every step of their life, all troubles, failures, sorrows and their hopes, happiness associated with it. Images of folk superstitions meant preventions from thoughtless steps and actions. Oral folk arts of Kazakh thinkers, works of Ch.Valikhanov, A. Kunanbaev, Sh. Kudayberdiev, M. Dulatov, S. Asfendiyarov, A. Baitursynov, A. Bokeyhanov and others are indicative about it. Their works are invaluable sources in the study of meaning and role of belief in the process of national worldview formation. In this regard, problems of spiritual development of mankind also are taken into account in the article.

Key words: morality, moral education, humanity, moderation, Tengrianism, nomadic life, people's faith, illumination, spirituality, intellect, world outlook etc.

Жамалов К., Шынтаева Н.С.
**О преемственности религиозных
понятий казахов**

Люди всегда искали рациональные формы организации общественной жизни. Размышления по данному вопросу приводили к поискам ответа на вопрос, почему существует зло и как от него избавиться? И наиболее одаренные представители казахского народа связывали решение данного вопроса с религией и образованием. Духовный мир казахского народа нашел свое глубокое отражение в поэзии. В ней отразилось все: особенности быта, привычки и нравы, обряды, обычаи и традиции кочевого народа. Особенности хозяйственной и социальной жизни принуждали искать ответы на животрепещущие вопросы социальной системы. Они давали пищу к осмыслению сущности мироздания, соотношения естественного и сверхъестественного, телесного мира вещей и бестелесного мира духов, роли Тенгри в решении судьбы земного человека. Культ Тенгри был настолько сильным, что с древнейших времен кочевники каждый шаг своей жизни, все беды, неудачи, горести, а также свои чаяния и надежды связывали с ним. В этой связи в статье рассматриваются также и проблемы духовного развития человечества.

Ключевые слова: нравственность, нравственное воспитание, человечность, умеренность, Тенгрианство, жизнь кочевников, народная вера, просвещение, духовность, интеллект, мировоззрение.

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ДІНИ СЕНІМНІҢ
ҰШТАСҚАН
ҰҒЫМДАРЫ**

Халқымыздың тұтас тағдыры, өмір қайшылығы, келешек туралы болжамдары әртүрлі тарихи дәуірлерде өмір сүрген ғұламалар шығармалары мен ауыз әдебиетінен кең орын алды. Аттары аңызға айналған, халқының өмір, тіршілігі туралы соңына деректер қалдырған, ақыл-кеңестер берумен қатар, заманының келеңсіздіктерін көрсеткен ойшылдар мен жыраулар, шешен, билер елінің қамқоршысы бейнесінде халық санасынан үлкен орын алып, аттары бүгінге жетті. Осы терең ойлы данышпандардың азаматтық тұлғасы, әлеуметтік өрбу, жан-жақты дамуға байланысты көтерген пікірлері, дін мәселелері қоғамдық ғылымдар тарапынан кең көлемді зерттеуге нысан болып отыр.

Бүгіннің өзекті мәселелері өткен тарихқа зер салуға итермелейді. Өйткені, дін бағытындағы «келеңсіз» көріністердің шығуына тек кеңес үкіметінің дінге деген салқын саясаты әсерін тигізіп қоймай, оның негізінің тереңде жатқанын да көрсетеді.

Ерте заманнан қалыптасқан дала мәдениетінің тыныс тіршілігі халықтың арман тілегінен, сенімі мен үмітінен хабар береді. Халық тіршілігі туралы айтылатын ұстанымның өзіндік ерекшелігін көрсеткен дала данышпандары қолданған: ел, жер, кісі, дүние, жалған, пәни, тағдыр, заман, өмір, өлім, жақсы, жаман, жан, ниет, қанағат, рахым, ар, ұят, намыс т.б. ұғымдардың әлемдік рухани құндылықтармен қатар тұрғаны сөзсіз. Ал қазақ мәдениеті мамандарының пікірлеріне ден қойсақ: «Қазақтың төл мәдениетінде экологиялық мәселе әдептілік жүйесіндегі обал және сауап деген ұғымдармен тікелей байланыстырылды» [1, 127 б].

Ежелгі көшпенділер тіршілігінің діни дүниетанымдық бағдары тәңіріге телінеді, отқа, суға, жерге, төрт түлік мал иелеріне, аруаққа табынумен көрсетіледі. Өздерін көк аспан–Тәңірінің қалауымен билік құрып отырмыз деп түсінген және осындай пікірді кең насихаттаған түркі қағандарының, ертедегі жазба ескерткіштерінің бірі – «Күлтегінде» Білге қаған: «Тәңірі жарылқағандықтан, өзімнің бақытым бар болғандықтан... қаған болып, жоқшылық көрген кедей халықты көп көтердім, бай қылдым», – дейді [2, 8 б.].

Ауыз әдебиетімен осы заманға жеткен Қорқыт Ата туралы түркі тілдес халықтар арасындағы аңыздарда сенім, тұрмыс

проблемалары қарастырылатын толғаныстар мазмұнымен қаттасып, қабаттасып көрінісін табады. Қорқыт ата мұралары сараланатын зерттеушілер еңбектерінде халықтық дүниетанымының айқын көрініс тапқаны, өмірдің мәні мен мағынасы, мақсат-мұраттары, адамгершілік, өмір мен өлім туралы мәселелердің көтерілгені ерекшеленеді.

Халқымыздың «өзекті жанға бір өлім» деген терең даналыққа толы пайымдауына байланысты Қорқыт Атаның өмір туралы көзқарасы адамның өлімнен құтылмайтынына меңзейді, оғыз халқының тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, ел билеу дәстүрі, жаугершілік, қиын да қызғылықты өмірі туралы мәліметтер береді.

Өлімнен қашып құтылуға болмайтыны туралы ой түйіндеген данышпан өнердің өлімнен күштілігі, сол арқылы өліммен күресуге болатыны туралы қорытындыға келеді. [3, 148,185 бб.]. Көк тәңіріне, жерге, суға табынған көне түркілер ғалам, тәңірі, сұр қасқыр, Ұмай ана, адам өмірінің мол тіршілік бастаулары, аңыздық тұлғалардың жан-дүниесі, толғаныстары туралы мәліметтер береді. Ә. Марғұлан Қорқыт Ата айтты деген мақал-мәтелдерді көптеп келтіреді. Атадан жеткен «Өшкен келмейді, өлген тірілмейді», «Қадір тәңірі бермесе ер байымас» деген даналық сөздер осы кезге дейін өзінің тағлымдық мәнін жоймаған рухани қазына.

Қорқыт Ата тағылымдарында имандылық, кісілік, қанағат, ата-ананы құрметтеу, ұл мен қыз тәрбиесі, әртүрлі мінез-құлық сипаттары, елі мен жерін қорғау, сол тарихи дәуір сипатын, көшпенді өмір салт ұстанымдарын, халықтық сенім сипаты пайымдалады.

Тәңірішіл көзқарас қазақ жыраулары шығармаларынан да кездеседі. Таптық құрылым пайда болған қоғамдағы әлеуметтік айырмашылық, яғни теңсіздік мәселелерінің туындауы жыраулар шығармаларында жоғарғы күш иесі-Тәңірінің еркімен байланыстырылады. Тебінгіге жетер жетпес су теңіз болса, жас шыбық жапырағы жайқалған терек болса, жұрт иесі болатын ұлықтың да адамгершілік абыройының еректігі Тәңіріден болатыны айтылады:

«Тәңірінің өзі берген күнінде,
Хан ұлынан артық еді менің несібем.
Азаулыға аға болған ерлер көп еді,
Әйтсе де, алмаға ат байлағаны жоқ еді» [4, 32 б.]

деп жырлаған Доспамбет жырау көшпенділер тайпасының, рудың көсемі ретіндегі өзінің рухани бейнесін, даланың үстем табы өкілі ретіндегі

тұрпатын көрсетеді. Үстемдік пен бағыныштылықтың, жоғарғы билік иесіне мойынұсынудың пайда болуын:

«Тебінгінің астынан
Ала балта суырысып,
Тебінсіп келгенде
Тең атаның ұлы едің,
Дәреженді артық етсе Тәңірі етті»

деп, Шалкиіз жырау жырлаған заманда, қалыптасқан әлеуметтік құрылым жүйесіне байланысты халықты басқарған төре, сұлтандар, қол бастаған батырлар мен билер билігінің замана тұрғысына сай, діни санадан қолдау тапқанын пайымдаймыз. Шалкиіз:

«Тәңірі өзі бермесе
Менменсіп жүрген ер жігіт
Кісіден тартып алып жарымас» [4, 46 б.]

десе, Ақтамбердінің:

«Орнын тапқан ер жігіт
Жерсіз болар деймісің,
Орда тігіп орнаса,
Төрсіз болар деймісің» [4, 67 б.]

деген жыр шумақтарынан тек көшпенділерге тән психологиялық ерекшелік көрінісін табады, халқына адал қызмет көрсеткен адам байлықтың негізі – жерсіз де, кісінің әлеуметтік ортадағы орнын көрсететін төрсіз де болмайтынына меңзейді.

Қоғам дамуының заңдылығын, өзіндік ерекшелігін түсінбеу, ықылым замандардан сақталып келген ел бірлігінің аяққа басылып, хан, сұлтандардың жеке билікке ұмтылуы, ру аралық тартыс, дау-дамайларды сынаған ақын-жыраулар мұсылман дінін дәріптеуге ден қояды. Өмір, оның мәні және дін мәселелерін айтарлықтай зерделеген Бұхар жырау мен Шал ақын XVIII ғасыр ойшылдары еді. Уақыт талабына сай Бұхар жырау діннің ел өміріндегі игілігі төңірегінде сөз қозғап, оны елді бірлікке шақырудың бастауы, нұсқасы ретінде түсінеді:

«Мұсылманның баласы,
Сірә, бір кеңес құрыңыз,
Бір ауызды болыңыз»,

десе, Шал ақын:

Алланың күдіретінде шек жоқ.
Пенденің мұқтажсыз өмірі, мал жанды болуы, өмірге келуі мен ұзақ ғұмыры – бір Құдайдың қолында.

«Адамның басы, Алланың добы деген,
Қайда айдаса сол жаққа домалайды» [4, 117 б.].

деп тағдырдың маңдайға жазғаны болатынын дәріптейтін шариғат жолын айтады. Бұл жолды ұстамағандарды дүние азабының күтетініне меңзейді. Шариғат жолымен жүрген пенденің мәңгілік жұмақта өмір сүру мүмкіндігі барын дәріптейді. Міне, осы бастау ХІХ ғасыр ақындары шығармаларынан жалғасын табады. Отар елге айналу салдарынан туындаған ауыртпалықтар мен қайшылықтарды шешудің жолдары діни негізде қарастырылады. Ежелгі заманнан халықтың рухани болмысына сай келетін имандылық, бостандық, еркін өмірге деген мақсат-мүдделер айқындалады, баянды тіршілікке жетудің жолдары көрсетіліп, саяси мәні бар өзекті мәселелер көтеріліп, тәрбиелік маңызға ие болады. Осыдан Шоқан Уәлиханов: «...қазір ескі мен жаңаның арасында бірден байқала қоймайтын, бірақ өте қатал күрес жүріп жатыр. Бірі мұсылман шығысына, екіншісі орысқа еліктейді» деп көрсетеді [5, 389 б.].

Рухани өмір аясындағы қайшылықтарды көтерген ХІХ ғасыр ақындарының басым бөлігі ислам дінінің мазмұнын дұрыс түсінген, мұсылманша хат таныған өз заманының алдыңғы қатарлы ойшылдары болған. Олардың дін тақырыбын көтерген өлеңдері, пікір, пайымдаулары жалпы жамағатқа ой салады, адамгершілікке үндейді. Білімді молда Құранды, дін кітаптарын оқып, мұсылмандық заңдар жинағы–шариғатты насихаттайды, діннің сенім қағидалары мен тәртібін сөзсіз орындауды талап етеді, адамдарды дұрыс жолға түсуге шақырады.

Тарихи дәуірде қазақ даласын кең қамтыған, отарлық езгі зардаптарына қарсы Кенесары бастаған азаттық жолындағы күрес күшпен тұншықтырылған соң, ақиқат өмірдегі өткір мәселелер елдің діни жұмыстарының, жалпы мұсылманшылық үгітінің кең тарауына жол ашады. Осындай әрекеттерді сезінген Түркістан генерал-губернаторы жергілікті әкімшілікке тұрғылықты халықтың көңіл-күйі, дүниетанымы, діні, тұрмыс-салт, әдет-ғұрыптары туралы және «ақыл ой өрісін бақылауға алу үшін арнайы мәліметтер жинастыруға нұсқау береді» [6, 174 б.]. Осы кезеңде көшпенділер үшін білім, ислам діні туралы ережелер жобасын жасаушылар, молдалардың қазақ балаларына исламшыл рух қалыптастырушы тәрбиеші болып отырғандарын жазады. Осыған дейін дінді қолдап келген отарлау әкімшілігі, молдалар ықпалына шек қоятын мезгілдің жеткенін түсініп, мұсылман дінінің беде-

лін әлсірету арқылы қазақтардың орыстармен жақындастырылуын дәріптейді. Бұл үшін татар молдалары діни шараларды атқарумен шектелмей, билікке араласып, тілмаштық та жұмыстар істегендіктен, олардың көшпенділер арасындағы айтарлықтай ықпалын шектеу мақсаты көзделді. Бұған ислам дінін ұстанған отырықшы басқа халықтарға қарағанда қазақтар сенімінің осалдығы, ежелден Тәңірге, аруаққа деген ұстанымдары де себеп болады. Пайғамбардың үмбетіміз деп айтқандарымен, қазақ сенімінің тиянақсыздығын Рузбехан «Бұхара мейманының жазбасы» деген еңбегінде «...қазақтар әлі күнге дейін пұтқа табынады. Сондықтан намаз оқығанына қарамай, қазақтарды кәпір деп таныған жөн. Олар әлі күнге дейін күнге табынады...» – деген дерек қалдырады [7, 103-104 бб.]. Көшпенділердің діни сенімінің осал жағын нақты білген орыс миссионерлері де, оны өз мақсаттарына пайдаланудың қолайлы жақтарын қарастырған.

1861 жылы 21 қазанда Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарының басқарылуы туралы Уақытша ереже қазақтардың дінге байланысты мәселелерін отарлау әкімшілігіне толық бағындырады [8, 270, 339-340 бб.]. Отарлау әкімшілігі молдаларды тек указбен тағайындайды. Молдалардың бекітілуі, мешіттер салу отарлау әкімшілігінің құзырында болып, солардың тікелей рұқсатымен жүргізіледі. Осымен қатар, патша үкіметі жаңадан қол астына қараған елдерде Ресей азаматы идеясын қалыптастыру саясатын ұстанады. Мұндай талпыныс қазақ жұртын шоқындыру және орыстандыру іс-шараларынан көрініс табады. Сайын даладағы мәдени ағарту қызметі мен мектеп жұмыстарына бақылау қатайтылды. Отарлау әкімшілігі тағайындаған, бас пайдасына мықты «указной молдалар» көшпенділік тауқыметімен қалыптасып, қасиетті саналатын неке қатынасына үлкен зиянын тигізеді. Өмеңгерлік жол бұзылды, өздері «дәріптеп» жүрген шариғатпен де санаспайды, іс-әрекеттерін ой елегінен өткізбейді. Ел ішінде «указной» молдалардың санаға симайтын бассыздық әрекеттері туралы келтірілген мәліметтер, арнайы әдебиеттерде көптеп кездеседі. Егер әйел «мен ерімді сүймеймін, бастан-ақ риза емес едім, арманым пәленше еді» десе, ондайды лезде ерінен айырып, екінші біреуге жетектетіп жіберуші еді. Ерге шықпаған қыз «мен ағам берген кісіге бармаймын, жасымда бермекші еді, енді бойжеттім, есім кірді», – десе болғаны, басқа ерге беріп жіберіп, олардан пара олжалады. [9, 70 б.]. Мұндай «молдалардың» шектен шыққан, адамгершіліктен аттаған іс-әре-

кеттері халықтың намысына тиіп, ашындырды. Осыдан қазақ ағартушылары мен ақындарының шығармаларында Ресей империясының қазақ даласында дәйекті түрде діни насихат тарату әрекеттері сыналады. Тарихи деректер билердің қоғам өмірінен алатын әлеуметтік орындарының әлсіреуінің екі түрлі себебінің болғанын көрсетеді: біріншісі – Ресей бодандығындағы башқұрттардың әскери қызметтен қашып, қазақ ортасында «молдалықпен» айналысуы болса, екіншісі–1858 жылы дін мәселелерін реттеу арқылы отарлық саясатын дәйектендірмек болған патша үкіметінің «указной молда» тағайындаған бұйрығының жариялануы еді [10, 69 б.].

XIX ғасыр ақындары, ислам дінін қазақ даласына орыс әсерінің дендеуіне тосқауыл болатын рухани қорғаныс есебінде пайдалануға талпынады. Ақындар шығармаларында дінді өз құлқыны үшін елді алдап, пайда табу көзіне айналдырған дүмше қожа-молдаларды қатал сынға алады. Құдай жаратқан жан иелері ішіндегі ең парасаттысы саналатын адам астамшылыққа бой ұрып, Ақиқат сөзін тыңдамауға, құлағына ілмеуге айналғанын көре білген Шортанбай «Атамыз – Адам пайғамбар», – деп барлық жұрттың шығу тегінің бір екенін, өмірлік игіліктерге тойымсыздық көрсеткендердің бұзылып, Алланың қаһарына ұшырау қаупі молаятынына меңзейді. Тарихи дәуір ақындарының ойларын саралаудан жалпыға ортақ құнаһарлық іс-әрекеттер, рухани өмір саласындағы адам төзгісіз кемшіліктердің бәрі діни сенімінің таяздығының әсері дегенге саятынын аңғарамыз.

Дінге байланысты жаңа ойды Шәкәрім еңбектерінен де кездестіреміз. Ол қазақ халқы мұсылманшылық жолын ұстап, дін қумай, ғылым мен білім жетілген Европа халықтарының ұстанымын таңдауы керек деген ойға жетелейді. Ақынның жоғары көтерген рухани құндылықтары: ождан, шын иман, адамды адастырмайтын ақиқат жолы – кісілік. Тәңірісін іздеп, тас мүсінге шоқынған, өлсе де оған иманын бұзбай, құл болып отырған:

«Атақ, пайда іздемей,
Ойында мақтан жоқ болса.
Қиянатты көздемей,
Қанағатқа тоқ болса» [10, 119 б.]

пұтқа табынған мұңғұлдың әулиемен теңдігі мысалға келтіріледі. Дүние қуып, пайда іздеген, алдау-арбаумен күнін өткізген молда «мешітте мың жыл отырса» да, жұмақтың есігінен

сығалай алмайды. Ақын ұғымында бар кінә иманын малға айырбастаған молдада емес. Өйткені, бұл күнде Алланың аяты да, пайғамбардың хадисі де бұзылған. Дін бұзған ізгі уағыз, қасиетті кітаптардың жолынан шыққан тек Мұхаммед пайғамбардың үмбеттері ғана емес, «Таурат» та теріс түсіндіріледі. Зәрдөштің өсиеттері де еске алынбайды, ұмытылған. Будданың ілімдері қате ұғылып, Айсаның айтқан өсиеттері де бұрмаланған:

«Бұл күнде дұрыс иман жоқ,
Шатақ дін нәпсі тиған жоқ.
Ақылы саудың ойына
Алдамшы діндер сиған жоқ» [10, 112 б.].

Дін иелеріне парасат, көкірек ояулығы, көңіл көзімен жүргізілетін жұмыстың жетіспейтіндігіне назар аударған Шәкәрім пікірінше таза ақыл, парасатты сеніммен табылмаған дін – жалған. Сенімі шынайы болмаған адамның ойы өлген, құлағы саңырау, көкірегі соқыр. Дүние, ғалам мен қоғамдық орта пайымдауы, оның құбылыстарына көз жеткізу – көкірегі ояу адамның қол жеткізер дүниесі. Тек үлкен парасат иесі ғана саяси тұлғаларды жөнге салады, көкірек көзі ашылғандар ғана қоғамды түзейді:

«Мына көзді қалдырып,
Көңіл көзін көзің қыл.
Бас көзіңмен қаңғырып,
Ұқпай қалсаң өзің біл» [11, 112 б.].

Патша әкімдерінің халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани өміріне жік түсіруге ұмтылған тағы бір қайшылықты әрекеті, мұсылман діні иелерін өз мақсаттарына пайдалануға, оларды алға ұстап, халықтық қозғалыстарға іріткі салуға талпынысында болды. Мысалы, 1837 жылы Омбы мұсылмандары имамы Мұхамед Шәріп Әбдірахмановтың басшылығымен Кенесары қосынына молдалар жіберілген. Оларға көтерілісшілер мөлшерін білу, сарбаздардың көңіл-күйін бақылау, т.б. мәліметтерді жинауға тапсырмалар берілгенін тарихи құжаттар көрсетеді.

1874 жылы жастардың оқу және тәрбие жұмыстарын молдалардың құзырынан шығарып, оны жергілікті әкімшілік иелеріне беру туралы үкіметтің жарлығы шығады. Содан орыс білімі пайдасының ақиқаттығына көздері жеткен көптеген қазақ атқамінерлері балаларын Омск, Орынбор және басқа да қалалардағы оқу орындарына береді. «Қазіргі кезде қазақ балалары әртүрлі оқу орындарында білім алатын

болды. Гимназияда олардың 19-ы, кадет корпусында – 5, оқытушы семинариясында – 4, техникалық училищеде – 2 тәрбиеленуші оқиды. Омск қаласының оқу орындарында білім алушы қазақ балаларының жалпы саны – 30, біреуі Петербор университетінде оқиды», – дейді Ш. Уәлиханов [5, 230 б.].

Дегенмен, Ресей империясы қазақ балаларының ана тілінде білім алуын шектеуге ұмтыла отырып, қазақ атқамінерлеріне балаларын Ресей оқу орындарына беруге міндеттейтін жарлық та шығарады. Жергілікті ақсүйектер бұны рахымсыз, арам ниет деп қабылдап, қарсылық көрсете бастайды. Осыған байланысты белгілі орыс зерттеушісі М.Н. Ядринцев «Аз уақыт бұрын қазақ даласындағы кейбір мектептер мен интернаттарға балаларын беруге мәжбүр етілген бұратаналар өздеріне өлім сияқты болып көрінген мектептерге өз балаларының орнына, кедей балаларын сатып алып жіберді. Орыстандыру ұлттардың жанға бататын мәселесі есебінде дәрекі қолданылса, тек зорлықты туындатады және жиіркенішті өрістетеді». Орыс біліміне зорлау саясатын сынай отырып ол, «бұратаналар тіліндегі ағартушылық және ғылыммен танысу білімді бұратананы орыс тілі мен ұлтынан алшақтатпай, оны тым жақындастыра түсетініне» сенеді [12, 239 б.]. Үкімет тарихи дәуірде қазақ даласында ең бір кең тараған ауылдық мұсылман мектептері мен қалалық мектеп-интернаттарды жергілікті әкімшілік иелерінің арнайы рұқсатынсыз ашуға тиым салды. Өйткені, «...мұсылман мектептері орыс үкіметіне қарсы насихаттың ошағы ретінде сақталып қалды. Орыс тілінде оқитын мектептердің ұйымдастырылуы да жергілікті халықтың орыстармен байланысын күшейтпеді, себебі ондай мектеп түлектерінің өкімет орындарында жоғарғы басқыштарға көтерілуіне, өндірісте еңбек етуіне көп кедергілер болды» [13, 85 б.]. Мектеп ашудың негізгі шарты ретінде орыс тілін оқыту және үкіметке ниеті түзу орыс тілін меңгерген оқытушылардың болуы талабы қойылды.

Ө. Бөкейханов көшпенділер ортасындағы оқу-ағарту ісі туралы рұқсат алынбаған жағдайларда мұсылманша сауат ашудың жасырын жүргізіліп, оның патша әкімдеріне беймәлім болғандығынан дерек береді. Демек, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ даласында білім беру мәселелері екі түрлі бағытта: біріншісі, мұсылманша (араб алфавиттерімен) және екіншісі, орысша (кириллицамен) сауат ашу жүзеге асырылды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басынан буржуазиялық өндіріс тәсілінің ел өмі-

ріне қарқындап ене бастауымен, Ресейдегі демократиялық, халықтық қозғалыстардың өршуімен қазақ даласының рухани жаңаруы кезеңі басталады. Мектеп, медреселер төте оқу – жәдит тәртібіне көшіп, дін сабақтарымен қатар тарих, орыс тілі пәндері оқытылып, діни кітаптар, ақын-жазушылардың шығармаларымен бірге, әртүрлі оқулықтар «ана тілі, әдебиет, есеп, жағрапия кітаптары шыға бастайды» [14, 11 б.]. Сауат ашып, жаратылыстану ғылымдарына ден қою, ескі діни оқу орнына ілгерішіл, төте оқудың келуі, мұсылманша сауатты, жаңа көзқарастағы ұлт зиялыларының көбейіп, халықтың әлеуметтік ортаға дегендегі көзін ашып, оянуларына ықпалын тигізді.

Ө. Бөкейханов XX ғасыр басында пайда болған ұлт-азаттық қозғалыстар, әлеуметтік-экономикалық, идеялық бағыт-бағдарлар және мақсат-мүдделерді саралайды. Отаршылдыққа қарсы қоғамдық сананың қалыптасуын, ислам діні аясында ұлттық саяси қозғалыстардың пайда болып, өзіндік болмысын жариялап өмірге ене бастауын: «Жуық арада белең алып келе жатқан екі саяси бағытқа сәйкес екі саяси партия ұйымдастырылатын сыңайлы. Олардың бірі ұлттық-діни партия деп аталуы мүмкін және қазақтарды басқа мұсылман халықтарымен біріктіру оның мұраты болып табылады. Басқа бір батыстық бағыт қырғыз даласының болашағы – осы сөздің кең мағынасында – батыс мәдениетін сапалы түрде іс жүзіне асыруда деп біледі» [15, 77 б.]. Мұнымен қатар, Ресей империясының 1905 жылғы 18 ақпанда Мемлекеттік Дума және 1905 жылдың 17 сәуіріндегі дін туралы екі жарлығы: «бүкіл қазақ даласын азаттық қозғалысының ағынына түсірді», – деп жазады [15, 75 б.].

XIX ғасырда жарық көрген кітаптар мазмұны жағынан діни тақырыптарды көтеріп, әлеуметтік өмір салалары: білім беру, саясат, мәдениет, ел өмірінен алынған экономикалық мағлұматтардан алшақ тұрды. Тарихи дәуірде дін иелері мен Ресей империясының исламды дәріптеушілігі және оны таратуға күш салуынан халықтың рухани тәуелсіздікке деген ынтасы көрініс тапты. Дегенмен, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, отарлау әкімшілігі ислам дінінің кең таралу үдерісін қазақ жұртын жаппай христиан дініне кіргізу арқылы тоқтатып, молдалар санын шектеп, мешіттер мен мұсылман мектептерін ашуға ендігі жерде ресми рұқсат алу шараларын қарастырады. Қазақтар өміріне тигізетін мұсылмандық әсерінің өздеріне тиімсіздігін, ұлттық бірлік мүмкіндігінен

туындайтын қауіпті көрді. Сондықтан, әкімшілік жағынан қайта құрулармен қатар, Ұлы Дала перзенттерін Ресей өңірінен келіп қоныстанушылармен жақындастырып, көшпенділерді түпкілікті ауыздықтау үшін миссионерлік, рухани отарлау жұмыстарын жолға қоюға, далалық құндылықтарды игеру арқылы бағыныштылықты дәйектендіруге талпынады.

«Бұратаналардың» христиан дінін қабылдауын жеңілдету, оларды тез арада орыс келімсектерімен жақындастыру және мұсылмандықтың әсерін шектеу үшін сауат ашуды орыс тілінде тарату қажеттігі туындап, жазу өнерінің негізін орыс әдебиеттерімен жүргізу қабылданады. Тарихи заманға әлеуметтік қызметі сәйкес келген дін басылары ауылдық жерлерде араб әріптерін ығыстырып, орыс әріптерімен сауат ашатын мектептердің ашылуына, Ресей империясының рухани кіріптарлық саясатына қарсы шығады. Отарлау әкімшілігінің халыққа мұсылман дінінің ықпалын шектеуге, жокқа шығаруға талпынысы қарсылыққа тап болды. Империяның мұсылман дініне, дін иелеріне қарсы әрекетін халық бұқарасы қазақтарды шоқындыру, орыстандыруға талпынуы деп қабылдады. Осыған байланысты, ислам діни өкілдерінің насихаты араласқан XX ғасыр басындағы азаттық үшін күрес «діни» сипатқа ие болды [15, 73 б.].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында пайда болған саяси ағымдар мазмұны Ресей империясының көшпенділер даласында енді қалыптасып келе жатқан қазақ және татар буржуазия өкілдерімен, қазақ байларының мақсат-мүдделерімен есептеспеуі, өздеріне қарсы оппозициялық көңіл-күйдің дүниеге келуіне себепкер болады. Осыдан Қазақстанда өз көріністерін тапқан панисламдық, пантүрікшіл ағымдар Орта Азия және татар оқығандарының қолдап, таратуымен өріс алады. Мысыр, Стамбул т.б. оқу орындарын тәмәмдаған татар зиялылары сабақ бергендіктен, Уфаның «Ғалия» медресесі, түрікшілдік идеяларының ұйтқысы болды. Ұлтының, түрік жұртының, жалпы ислам дінінің жоғын жоқтап, мақсат-мүдделерін ұғына өскен шәкірттер бодандық қамытын киген татар, башқұрт, қазақ халықтарының қоғамдық санасы оянуына түрткі болды. Империяның басқыншылық, өктем саясатына қарсы «бұратана» халықтар наразылығының оянуы тұрмыс тауқыметтерінің салдары еді.

Шығыс үстем тап өкілдерінен жәдидшілдікті қабылдап, зиялылардың оны идеялық ағым ретінде дәріптеулеріне себепін тигізді. Татар, өз-

бек саудагерлері қазақ жерінде және шекаралық аймақтарда орналасқан сауда орталықтары мен жәрмеңкелерде үстемдікке жеткенімен, Ресей империясының өндіріс капиталдарына тәуелді, өндіріс орталықтары үшін арзан шикізат тасушылар болды. Осыдан тарихи деректерде жәдидшілдік қалыптаса бастаған түркі халықтарының буржуазия өкілдерінің мақсат-мүддесін қорғайтын идеологиясы айтылады.

Дінді ұстанған зиялылар тобы, жалпы мұсылмандардың дін аясындағы бірлігін, қазақ халқының ұлттық бірлігіне апаратын мүмкіндік деп қарастырады. Қозғалыс негізін қалаған оның мүшелері арасында ұлттық дәстүр мен салт-сананы берік сақтап, шығыс пен батыс мәдениетінен сусындағандар да болды. Ресми деректер, бұлардың көпшілігінің кейін Алаш қозғалысы төңірегіне топтасқанын көрсетеді. 1905 жылы маусым айында Қоянды жәрмеңкесінде талданып, қабылданған петиция қазақ даласының енді жанданып келе жатқан әртүрлі саяси қозғалыс өкілдері басшыларын біріктіріп, ұлттың келелі мәселелерін талқылауға мүмкіндік берді.

XIX ғасырдың екінші жартысынан қалыптаса бастаған ағартушылық ағым, XX ғасырдың басында орыс тілінде білім алған және осы білім арқылы халық бұқарасын ғасырларға созылған ұйқысынан оятуға, басқа жұрт, өркениетті елдер қатарына қосылуға болатынына сенген, енді ғана қалыптаса бастаған ұлт зиялыларының үлесіне тиді. Бұларды Ә. Бөкейханов «орыс әдебиеті ғибратында тәрбиеленген, Еуропа мәдениетіне сенген «батысшылдар» [15, 76 б.], – деп атайды. XX ғасыр басындағы саяси күрес шараларына белсене араласқан «батысшылдар» өзінің кең көлемді түсінігінде бостандық жолындағы әрекеттерге, азаттық мәселелеріне ерекше маңыз беріп, әлеуметтік қызметтерінде діни ағым жақтаушыларымен қоян-қолтық араласып та кетіп отырған. Өйткені, «түрікшіл», «милетшіл», «исламшыл» қайраткерлер саяси күрес жолын халықтың ғасырлар бойы сақталып келе жатқан тұрмыс-салт үрдістерімен үндестіре білген.

Өскелең өмір талабына жауап беретін идеялар ғана болашақтың негізін қалыптастырады. Осыдан ежелгі заманнан ойшылдардың білімді рухани өмір саласының жоғарғы құндылығы деп, ал білімсіздікті адам жанының жетімсіздігі, кемшілігі ретінде қарастырғандарын түсінеміз. Өйткені, өмірге деген сенімнен айрылып, түңілуге болатын қатыгез, қулығы мен сұмдығы басым, қоғамдық қатынастары дұрыс дамымаған мұндай елде

тек біліммен ғана қоғам мен адам өмірінде кездесетін келеңсіздіктерге жол бермеуге болады. Білімнің адамды азаматтыққа жеткізетін, билік иелерін қайырымдылыққа тәрбиелейтіні,

мәдениет дамуында үлкен мәнге ие болатыны пайымдалады. Қоғамдық өмір салаларының сәйкессіздігі, оның үндестігінің жоғалуынан қатыгездік, қатер туындайды...

Әдебиеттер

- 1 Фабитов Т.Х., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану негіздері. – Алматы: Дәнекер, 2000. – 180 б.
- 2 Ежелгі дәуір әдебиеті / хрестоматия // Құраст. А. Қыраубаева – Алматы: Ана тілі, 1991. 2-кітап – 280 б.
- 3 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
- 4 Бес ғасыр жырлайды / Құраст. М. Мағауин., М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1998. – Т.1. – 384 б.
- 5 Валиханов Ч.Ч. Очерки жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова. – Алматы: Каз.Сов.энц. 1984. – Т.1. – 431 с.
- 6 Сапарғалиев Г. Карательная политика царизма в Казахстане (1905-1917) – Алматы: Наука, 1966. – 376 с.
- 7 Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под. ред. С.Д. Асфендиярова. – Алматы: Каз.краев.из-во, 1935. – 297 с.
- 8 Материалы по истории КазССР. 1741-1751гг / Под. ред. М.П. Вяткина. – Алматы: АН КазССР, 1948. – Т.2. Ч.II. – 457 с.
- 9 Құрбанғали Халид. Тауарих Хамса – Алматы: Қазақстан, 1992. – 300 б.
- 10 Шәкәрім. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жалын, 1988. – 256 б.
- 11 Шәкәрім. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 322 б.
- 12 Ядринцев Н. Сибирские инородцы, их быт и современное состояние – СПб.: 1891. – 226 с.
- 13 Қазақтар шетел әдебиетінде / Құраст. Есмағамбетов Көшім. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – 234 б.
- 14 Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет – Алматы: Білім, 1993. – 244 б.
- 15 Бөкейханов Ә. Таңдамалы – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 1995. – 478 б.

References

- 1 Fabitov T.X., Mutalipov Zh., Kulsariev A. Madeniettanu negizderi. – Almaty: Daneker, 2000. – 180 b.
- 2 Ezhelgi dauir adebieti / xrestomatiya // Kurast. A. Ky'raubaeva – Almaty: Ana tili, 1991. 2-kitap – 280 b.
- 3 Margulan A. Ezhelgi zhy'r any'zdar. – Almaty: Zhazushy', 1985. – 368 b.
- 4 Bes gasy'r zhy'rlajdy' / Kurast. M. Magauin., M. Bajdildaev. – Almaty: Zhazushy', 1998. – Т.1. – 384 b.
- 5 Valixanov Ch.Ch. Ocherki zhizni i deyatel'nosti Ch.Ch Valixanova. – Almaty: Kaz.Sov.e'nc. 1984. – Т.1. – 431 s.
- 6 Sapargaliev G. Karatel'naya politika carizma v Kazaxstane (1905-1917) – Almaty: Nauka, 1966. – 376 s.
- 7 Proshloe Kazaxstana v istochnikax i materialax / Pod. red. S.D. Asfendiyarova. – Almaty: Kaz.kraev.iz-vo, 1935. – 297 s.
- 8 Materialy' po istorii KazSSR. 1741-1751gg / Pod.red. M.P. Vyatkina. – Almaty: AN KazSSR, 1948. – Т.2. Ch.II. – 457 s.
- 9 Kurbangali Khalid. Tauarix Xamsa – Almaty: Kazakstan, 1992. – 300 b.
- 10 Shakarim. Oleңder men poe'malar. – Almaty: Zhaly'n, 1988. – 256 b.
- 11 Shakarim. Imany'm. – Almaty: Ary's, 2000. – 322 b.
- 12 Yadrincev N. Sibirskie inorodcy', ix by't i sovremennoe sostoyanie – SPb.: 1891. – 226 s.
- 13 Kazaktkar shet el adebietinde / Kurast. Esmagambetov Koshim. – Almaty: Atamura-Kazakstan, 1994. – 234 b.
- 14 Kenzhebaev B. XX gasy'r basy'ndagy' adebiet – Almaty: Bilim, 1993. – 244 b.
- 15 Bokejxanov Ә. Tandamaly' – Almaty: Kazak e'nciklopediyasy'. 1995. – 478 b.